

Dr hab. Anna Sarna-Śniecikowska
Profesor PWSFTviT
Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa
Telewizyjna i Teatralna im. L. Schillera
w Łodzi

**Recenzja pracy doktorskiej mgr Grzegorza Jarzyny pod tytułem:
„DRAMATURGIA PŁCI. ODWRÓCENIA RÓL POSTACI SZEKSPIROWSKICH W
SPEKTAKLU „12sta NOC”.**

Grzegorz Jarzyna to bez wątpienia jedno z najważniejszych nazwisk w teatrze polskim ostatniego ćwierćwiecza. Jego działalność artystyczna znalazła odzwierciedlenie w wielu realizacjach teatru dramatycznego i opery. W latach 1998 – 2022 Grzegorz Jarzyna dał się poznać jako dyrektor artystyczny sceny TR Warszawa i wykładowca na wydziale w Krakowskiej AST.

Początkowo studiował filozofię na Uniwersytecie Jagiellońskim a następnie reżyserię w Państwowej Wyższej Szkole Teatralnej w Krakowie. Głośny debiut w Teatrze Rozmaitości w Warszawie spektaklem „Bzik tropikalny” na podstawie S. Witkiewicza w 1997 roku był jedynie „przedtaktem” do istnej rewolucji jaką miały wywołać jego kolejne realizacje: „Iwona, księżniczka Burgunda” według Witolda Gombrowicza (Teatr Stary w Krakowie 1997), „Magnetyzm serca” na podstawie „Ślubów panieńskich” A. Fredry (1997), „Księżę Myszkini” według „Idioty” F. Dostojewskiego (Teatr Rozmaitości 2000), „Niezidentyfikowane szczątki ludzkie” Brada Frasera (Teatr Dramatyczny w Warszawie 1998), czy „4:48 Psychosis” Sary Kane (Teatr Rozmaitości i Teatr Polski w Poznaniu 2002). To zaledwie kilka tytułów spektakli wyreżyserowanych przez Grzegorza Jarzynę, które nie tylko na zawsze wpisały się w historię polskiego teatru, ale też zmieniły jego kształt.

Artystyczne dokonania Grzegorza Jarzyny miały miejsce również poza obszarem teatru polskiego, powstawały na takich scenach jak Shubert w Berlinie - w 2003 roku spektakl „W dżungli miasta” B. Brechta, Tonnelgroep w Amsterdamie w 2010 roku gdzie wyreżyserował „Fedrę” Racine'a, czy opisany w rozprawie doktorskiej spektakl z 2022 roku pod tytułem „12th Night” na podstawie Szekspira wyreżyserowany w ZKM Zagreb.

Należy wspomnieć o realizacjach na scenach operowych między innymi: „Cosi fan tutte” W. A. Mozarta (Teatr Wielki w Poznaniu 2005 r.), „Gracz” Prokofiewa (Opera de Lyon

2009r.), czy dwie realizacje: „L'enfant et les sortilèges” M. Ravela i „Dwarf” A. Zemlińskiego (Bayerische Staatsoper 2011r.)

W roku 2012 wyreżyserował spektakl muzyczny na podstawie „Pasji według Św. Łukasza” wykonany przez samego kompozytora Krzysztofa Pendereckiego.

Istotnym dokonaniem stała się działalność w ramach TR Warszawa gdzie Grzegorz Jarzyna stworzył ideę projektów teatralnych mających na celu poszukiwanie nowych form teatralnych, oraz promowanie i wspieranie młodych artystów. Powstały zatem między innymi: Teren Warszawa (2003/ 2004), TR/PL (2005/2006), TEREN TR (2014/20015).

Spektakle Grzegorza Jarzyny były wielokrotnie wystawiane i nagradzane na festiwalach i w teatrach na całym świecie, by wspomnieć choćby: Edynburg, Hongkong, Jerozolima, Los Angeles, Londyn, Nowy Jork, Pekin, Szanghaj, Sztokholm, Wiedeń. Za swoją pracę otrzymał wiele nagród i odznaczeń państwowych takich jak choćby: Order Odrodzenia Polski, czy medal Zasłużony Kulturze Gloria Artis.

Po tak obszernej prezentacji sylwetki magistra Grzegorza Jarzyny, po zapoznaniu się z listą jego artystycznych dokonań, która jak już wspomniałam jest w pewnym sensie opisem historii polskiego teatru ostatnich dekad, kwestia doktoratu staje się niejako „formalnością”. I pewnie tak mogłoby być gdyby nie fakt, że dzieło artystyczne stanowiące podstawę rozprawy doktorskiej, a mianowicie spektakl „12th Night,” którego reżyserem jest Grzegorz Jarzyna to, odnoszę wrażenie dzieło niezwykle istotne, odważne, będące manifestem zarówno dla samego autora - reżysera, widza i również dla czytelnika rozprawy. Dysertacja pod tytułem „Dramaturgia płci. Odwrócenie ról postaci szekspirowskich w spektaklu „12-sta Noc”, której promotorką jest doktor habilitowana Olga Katafiasz rzuca nowe światło na teatr elżbietański, na zagadnienie „płci” w teatrze, na samego Szekspira i jego twórczość. Ale przede wszystkim, odnoszę wrażenie, jest próbą zapisu twórczego procesu pracy reżysera, który jest artystą, nie bojącym się śmiałych tez, poszukującym tam, gdzie jeszcze nikt nie odważył się zapuścić, który nie zadawała się powielaniem wtórnych metod, ale stale „płonie żywym ogniem” pioniera poszukującego prawdy. Nawet za cenę tego, że ogień strawi go i że „gawiedź” nie pojmie nigdy zamierzonego celu. Czytając rozprawę doktorską Grzegorza Jarzyny ma się poczucie obcowania z artystą, a uchylene drzwi i wpuszczenie w przestrzeń procesów twórczych przynależnych jego tworzeniu staje się przywilejem i przeżyciem mistycznym.

Rozprawa magistra Grzegorza Jarzyny składa się z ośmiu rozdziałów, które z kolei można by podzielić na dwie zasadnicze części. Pierwsza z nich (rozdziały I-IV) to ta, w której autor przedstawia tło społeczno-kulturowe elżbietańskiej Anglii. Druga część dotyczy dramatu Williama Szekspira pod tytułem „12sta Noc” (rozdziały V- VII). To badania, o których mowa w części pierwszej stają się przyczynkiem do wyciągnięcia wniosków, dzięki którym autor obiera strategię budowania adaptacji i koncepcji dzieła Szekspira, znanego powszechnie w Polsce pod tytułem „Wieczór Trzech Króli”.

Część pierwsza, o której wcześniej wspomniałam, zawiera liczne odniesienia do literatury zarówno polskiej jak i obcojęzycznej (w szczególności anglojęzycznej). Autor powołując się nie tylko na teksty humanistyczne, ale również na historyczne dokumenty, również te dostępne dzięki przestrzeni jaką jest internet stara się odtworzyć kształt teatru elżbietańskiego, przybliżyć pozycję społeczną i kulturową aktora tego teatru i, co chyba najistotniejsze w odniesieniu do tematu rozprawy doktorskiej, usiłuje nakreślić jakie konsekwencje pociągnął za sobą fakt, że w teatrze elżbietańskim aktorami mogli być tylko mężczyźni, a role kobiece przypadały w udziale młodym chłopcom.

W rozdziale pierwszym, który jest swoistym wprowadzeniem, magister Grzegorz Jarzyna wspominając swoje pierwsze zetknięcie się z dramatem Szekspira p.t. „Wieczór Trzech Króli” w trakcie studiów reżyserskich pisze o pewnej naiwności, z jaką wtedy interpretował dzieło dramaturga. Odnosząc się jednak do wniosków jakie wówczas wyciągnął, formułuje cel jaki przyświeca mu dziś, gdy po blisko 30 latach na nowo sięga po ten sam dramat.

„Skoro miłość jest poza wszelkimi granicami kulturowymi i tożsamościowymi, to moim pragnieniem było przedstawić współczesną historię miłości i pożądania, przekraczając granice płci. Niezależnie od tego, jaką tożsamość przyjmują bohaterowie - żeńską, czy niebinarną – kluczowe jest, byśmy byli świadomi swojej prawdziwej natury i nie oszukiwali siebie w imię norm moralnych czy kulturowych.”

Wizyta w Dubrowniku stała się impulsem do sięgnięcia ponownie po dramat Shakespeare’a pod tytułem „Wieczór Trzech Króli – w dosłownym tłumaczeniu „12sta Noc”. To tutaj odbyła się pierwsza odsłona spektaklu, który jest dziełem artystycznym stanowiącym podstawę rozprawy doktorskiej. To Dubrownik stał się szekspirowską Illirią, a XVIII wieczna fortyfikacja Lovrijenac stała się miejscem, gdzie w postaci „12stej Nocy” spotykają się.

Rozdział drugi jest przypomnieniem splotu wydarzeń komedii Szekspira, które staje się punktem odniesienia dla Grzegorza Jarzyny, dla jego koncepcji reżyserskiej „12stej Nocy”.

Natomiast rozdział trzeci rozpoczyna według mnie niezwykle interesującą część, która tworzyć będzie przestrzeń dla reżyserskich interpretacji i budować kontekst dla dzieła jakim stał się spektakl „12th Night”. Pierwszym takim odkryciem jest wyjaśnienie dlaczego autor rozprawy i spektaklu zdecydował się na tytuł „12sta Noc” a nie na kojarzony z Szekspirem tytuł „Wieczór Trzech Króli”. Oryginalny tytuł komedii Szekspira "Twelved Night, or what you will" odnosił się do obchodzonego w Anglii święta, przypadającego na dwunastą noc po Bożym Narodzeniu.

„Jest to czas radości, zabawy oraz odwrócenia porządku społecznego (...), to moment, w którym konwenanse społeczne mogą być łamane a granice między tym, co normalne, a tym, absurdalne ulegają zatarciu.”

Niezwykle interesujący jest opis, jakie tak naprawdę znaczenie miało święto „Objawienia Pańskiego”, zwane przez Kościół Chrześcijański Świętem Trzech Króli. Biorąc pod uwagę fenomen źródłowy samego święta, czyli Epifanię - „ukazanie się i zniknięcie bóstwa w realnej postaci lub wizji”, personifikację bóstwa i jego nagłe pojawienie się na świecie, dochodzimy do wniosku, że wszelkie obrzędy związane ze Świętem Trzech Króli, a zatem wszelkie orszaki, uliczne jasełka, miały być odzwierciedleniem tego zjawiska. Oto Bóg przyjmuje postać ludzką czyli następuje zamiana ról. W swojej rozprawie doktorskiej Grzegorz Jarzyna opisuje wnikliwie jak świętowano ową okoliczność dwunastej nocy po narodzeniu Chrystusa w elżbietańskiej Anglii.

„W elżbietańskiej Anglii święto Dwunastej Nocy miało szczególny wymiar: w tę jedną noc sztywny porządek klasowy mógł zostać odwrócony bez żadnych konsekwencji (...). Odwrócenie ról dotyczyło także płci: tej nocy mężczyźni mogli przebierać się za kobiety a kobiety mogły pełnić tradycyjne role męskie. Nieporządek i przekroczenie obowiązujących norm społecznych były zupełnie naturalne, a wręcz pożądane tej nocy.”

Zatem oryginalny tytuł "Twelvt Night" mija się z charakterem święta odnoszącym się do tradycji chrześcijańskiej i wskazuje na nowe przestrzenie interpretacyjne. Idąc za podtytułem „What you will” możemy spodziewać się zamiany ról w szeroko pojętym wymiarze: płci i norm społecznych. To właśnie na tym magister Grzegorz Jarzyna opiera pomysł swojej realizacji "12 Nocy”.

Kolejne rozdziały pierwszej części rozprawy opisują kontekst społeczno-polityczny teatru w elżbietańskiej Anglii. Grzegorz Jarzyna powołując się na angielskie teksty źródłowe pisze o zamianie kostiumu i o znaczeniu stroju za czasów Szekspira. Ponieważ konkretne stroje, kolory, tkaniny były przypisane konkretnym grupom społecznym, płci, to ich zamiana – nawet na scenie, na użytek sztuki teatralnej – wywoływała oburzenie i mocną reakcję kościoła. Kościół w takim działaniu dopatrywał się ingerencji przeciwko boskiemu porządkowi, na straży którego przyszło mu stać.

Interesujący jest podrozdział pod tytułem: "Kostium, a identyfikacja płci na scenie", w którym magister Grzegorz Jarzyna pisze o teatrze elżbietańskim, podpierając się badaniami współczesnymi i nawiązując do tekstów Stephena Gossona; pisze niejako „odromantyzowując” ten teatr:

„Współcześni badacze zwracają uwagę, że teatr był w tym okresie silnie związany z seksualnymi konotacjami. Zjawiska takie jak prostytutka i cudzołóstwo występowały zarówno na scenie jak i poza nią.”

Taki teatr spotkał się zatem z radykalną krytyką. Grzegorz Jarzyna powołując się na dzieło Williama Prynne'a „HISTORIO – MASTIX” stara się przybliżyć nam zjawisko tejże krytyki teatru. Teatr, w którym możliwa jest nie tylko zamiana kostiumu, ale także, w którym mężczyźni grają postaci kobiece ma potencjał destrukcyjny, może podważać role społeczne, wywracać porządek moralny, jest przykładem degeneracji, a jego praktykowanie niszczy Boski ład.

Niezmiernie interesujący jest rozdział pod tytułem „Zniewieściały mężczyzna”, w którym Grzegorz Jarzyna powołując się na pracę Stephena Orgela pisze o seksualności na scenie teatru, ale też o postrzeganiu „płci” w ogóle w elżbietańskiej Anglii.

„W czasach Szekspira seksualność na scenie miała charakter wywrotowy, seksualny pociąg mężczyzn do kobiet prowadził z natury do upadku mężczyzn. Orgel (...) przywołuje powszechnie obowiązujący pogląd, że wszyscy ludzie zaczynają swój rozwój jako kobiety, a męskość jest procesem wyrastania z tej podstawowej formy.”

Teatr, w którym odgrywano sceny miłości mężczyzn do kobiet był zagrożeniem dla męskości i stabilności hierarchii społecznej.

Kolejne podrozdziały odnoszą się do tematu pożądania homoseksualnego w Anglii w czasach Szekspira, a także opisują znaczenie „chłopca na scenie” – młodego mężczyzny odgrywającego rolę kobiece. Opisują też zjawisko jakie miało miejsce na widowni: otóż londyńskie widownie teatralne w większości wypełniały się kobietami, co było dość nietypowym zjawiskiem. Wniosek jaki Grzegorz Jarzyna wysnuwa, przyglądając się badaniom współczesnym i odnosząc do tekstów źródłowych, jest następujący:

„Im większa była presja karania publicznych przebieranek w świecie elżbietańskim tym silniejsza stawała się twórcza ekspresja penetrująca ludzką naturę.”

Kolejne podrozdziały „Uwikłani w płęć”, oraz „Tranzycja Preciado” odwołując się do współczesnych tekstów Judith Butler, a także Paula B. Preciado i współczesnych badań oraz dyskusji na temat tego czym jest „płęć” podkreślają konieczność krytycznej oceny takich kategorii jak „płęć”.

Rozdział III odnosi się do zjawiska zamiany płci w dziełach Williama Szekspira. Grzegorz Jarzyna powołując się na trzy dramaty Williama Szekspira: „Dwaj panowie z Werony”, „Jak wam się podoba”, i „12 sta Noc” dowodzi, że to właśnie dzięki Szekspirowi na scenie teatralnej zapoczątkowana została rewolucja na temat tożsamości płciowej: „płęć nie ma znaczenia w rozpoznaniu istoty o człowieku.”

Rozdział IV odnosi się do tradycji grania ról męskich przez kobiety w dramatach szekspirowskich. Magister Grzegorz Jarzyna powołuje się w tym rozdziale na pracę doktor habilitowanej Olgi Katafiasz pod tytułem „Księżniczka Hamlet. O pewnej przygodzie szekspirowskiego dramatu.” Autorka omawia w niej kobiety – aktorki, które zagrały Hamleta i przywołuje takie nazwiska jak Charlotte Charke (XVIII w.), Sarę Bernhard, Astę Nielson, czy Teresę Budzisz-Krzyżanowską.

W drugiej części rozprawy doktorskiej (obejmującej rozdziały V-VIII) magister Grzegorz Jarzyna opisuje pracę nad koncepcją scenariusza i inscenizacją dramatu Szekspira pod tytułem „12th Night”, pracę nad samym spektaklem, który miał swoją premierę w Zagrzebiu w 2022 roku. Odnosi się do koncepcji scenograficznej i kostiumów w przedstawieniu, a także analizuje grę aktorów, którym zaproponował udział w przedstawieniu. Niewątpliwie najistotniejszym jest pomysł wprowadzenia do dramatu Williama Szekspira postaci VIOLX.

„Wiola w dramacie Szekspira jest synonimem zmian tożsamościowych. Wystawiając dzisiaj Szekspira należy brać pod uwagę współczesny stan kulturowej świadomości. Współczesna Wiola to postać wyzwolona z normatywności binarnej, postać, która podobnie jak 400 lat temu jest nośnikiem nowych liberalnych idei społecznych. Ta centralna postać idei przemian i odrywania się od utożsamiania z płcią staje się katalizatorem przemian pozostałych postaci (...). Postaci Wioli i Sebastiana zastąpiliśmy współczesną postacią, wyzwoloną z historycznego, binarnego pojmowania człowieka w społeczeństwie.”

Założeniem inscenizacji Grzegorza Jarzyny jest zatem przemiana Wioli we współczesną osobę – stąd decyzja by połączyć bliźniaków Wiołę i Sebastiana w jedną – nazwaną VIOLX. VIOLX to postać niebinarna, odrzuca i nie godzi się na przynależność do płci. Obok wprowadzenia tej postaci kolejnym założeniem inscenizacji „12th Night” w reżyserii Grzegorza Jarzyny jest przeniesienie akcji w czasy współczesne, jak pisze autor rozprawy: „zamiana o 180 stopni” wszystkich ról właśnie pod względem płci. Zatem w spektaklu w Zagrzebiu to mężczyźni grają role kobiece a kobiety grają postaci mężczyzn. Księżę Orsino- jest Orsiną, Sir Andrzej- Andream, Sir Tobiasz- Tomassą, Maria – to Mario, a Malvolio jest Malvolią.

Akcja sztuki Szekspira zostaje przeniesiona przez reżysera z mitycznej Illirii do ekskluzywnego hotelu o podobnie brzmiącej nazwie. Wszyscy goście hotelu Illyria w spektaklu Grzegorza Jarzyny przechodzą na scenie zmianę tożsamości płciowej swojej postaci. Wszyscy za wyjątkiem VIOLX. Jak pisze Grzegorz Jarzyna postaci w trakcie tworzenia spektaklu „przemierzają labirynt uczuć, co prowadzi do nieoczekiwanych zwrotów akcji, intryg i komicznych, odzwierciedlających złożoność miłości i tematyki gender we współczesnym świecie.”

W luksusowym hotelu Illiria nad Adriatykiem świętuje swoją rocznicę ślubu bogate małżeństwo Oliwio i Orsina, towarzyszą im zaproszeni goście – wszyscy wywodzą się z opływającego w luksus świata celebrytów i arystokracji. Są to okoliczności początku przedstawienia Grzegorza Jarzyny. Scenografia, której dominującym elementem był kolor niebieski w wersji Yves Kind Blue odznaczała się ascezą, a światło potęgowało ten efekt. Na pierwszym planie w przedstawieniu „12th Night” znalazły się emocje postaci, gra aktorska.

Rozdział VI jest próbą opisanie spektaklu, który powstał bazując na tłumaczeniu Piotra Kamińskiego i w kooperacji z dramaturgiem Romanem Pawłowskim. W rozdziale tym znajdziemy opis założeń zarówno dramaturgicznych, jak i scenograficznych; znajdziemy

opis akcji spektaklu i pomysłów inscenizacyjnych. Zamieszczone w tym rozdziale zdjęcia ze spektaklu, zdjęcia kostiumów i charakteryzacji aktorów dopełniają i potęgują efekt uczestniczenia w akcie twórczym Grzegorza Jarzyny. Pojawienie się tajemniczej postaci VIOLX, która choć nie była zaproszona na przyjęcie to staje jego centrum, diametralnie zmienia przebieg całego wydarzenia i zapoczątkowuje przemianę reszty uczestników - jest zabiegiem niezwykłym. Postać wykreowana przez aktorkę Mię Machler intryguje, magnetyzuje, momentami przeraża powodując dyskomfort i na pewno nie pozwala o sobie zapomnieć.

Ciekawym zabiegiem jest wplecenie do scenariusza Sonetów Williama Szekspira.

W kończącym rozprawę doktorską rozdziale VIII Grzegorz Jarzyna pisze:

„Zmiana płci postaci na scenie na tę przeciwną pozwoliło pierwotnej postaci zdystansować się do siebie i przejść proces uświadamiania sobie swojej prawdziwej natury (...). Opisany rozwój w spektaklu „12th Night” pokazuje jak kolejna zamiana ról nałożona na matrycę szekspirowskiej komedii jest złożona dla każdego uczestnika tej „gry”, której stawką okazuje się powtórne samookreślenie w kontekście w swojej identyfikacji i relacji z innymi.”

Chcąc podsumować rozprawę doktorską magistra Grzegorza Jarzyny należy użyć określenia, że jest ona dziełem kompletnym. Zarówno jej część pierwsza w sposób niezwykle interesujący nakreśla tło społeczno-kulturowe elżbietańskiej Anglii i rolę w niej teatru. W nowatorski sposób podejmuje w niej magister Grzegorz Jarzyna rozmowę zarówno o roli aktora, tożsamości seksualnej, płci w teatrze elżbietańskim. Wskazuje na analogie do teatru nam współczesnego. W ten sposób pierwsza część rozprawy staje się niejako kontekstem dla części drugiej, w której autor zawarł szczegółową analizę zabiegów dramaturgicznych wynikających z jego reżyserskich śmiałych decyzji, które stają się przełomowe dla akcji i postaci dramatu Szekspira pod tytułem „12th Night”. Połączenie dwóch postaci: Wioli i Sebastiana w jedną niebinarną VIOLX zdaje się być krokiem z jednej strony odważnym z drugiej nieodzownym, bo przecież Szekspir pisze po to, by dać prawdziwy obraz życia, a Grzegorz Jarzyna reżyseruje, by teatr był odzwierciedleniem procesów społeczno kulturowych, jakie zachodzą w przestrzeni dookoła nas, by był zwierciadłem dla prawdy o otaczającym nas świecie.

Rozprawa doktorska magistra Grzegorza Jarzyny pod tytułem: "Dramaturgia płci. Odwrócenie ról postaci szekspirowskich w spektaklu „12sta Noc” spełnia wymagania określone w artykule 187 Ustawy z dnia 18.VII. 2018 r. Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce. W związku z tym popieram starania magistra Grzegorza Jarzyny o uzyskanie stopnia doktora w dziedzinie sztuki, dyscyplinie sztuki filmowe i teatralne.

dr hab. Anna Sarna-Śniecikowska